

Agosti Chahoren hiztegiko aitzin solasean hitzen iturriak

Agosti Chahok 1855-1856 urtetan argitaratu hiztegiaren hitzaurre horretan sartu baino lehen zer berrikuntza izan zen azpimarratuko nuke. Denbora haietan hiztegi txiki zenbait argitaratu zuten Gèze, Darricarrère eta beste, baina liburu gisa ez zen ezagutzen eta batzuetan erabiltzen Lardizabal hegoaldean eta Larramendi Euskal Herri osoan baizik, besteak esku idazki gisa lo baitziren eta baitira; hala, beren hizkuntzaren hobetzeko aberasteko Jusef Egiategi zuberotarrak eta Iztueta gipuzkoarrak eta beste arazodun hiztegi hori erabili zuten.

Chahok, Larramendiz egiten duen kritika horretan ulertzen du Larramendik ikusi zuela gai batzuetan eta adigai batzuetan euskara murrizt, motz, urri eta txiro zela eta espainolek, baita euskaldun askok ere horregatik euskara gaitzesten edo erdeinatzen zutela, hitzak asmatu zituen eta lur honetako hizkuntza guztiekin erkatu euskara. :

“Au lieu de confesser la pauvreté de l’euskarien dans les parties de notre vocabulaire qui se rapportent à la technologie artistique et scientifique des civilisations contemporaines; au lieu de se borner à faire ressortir les magnificences réelles d’un idiome antique, appartenant à des civilisations détruites dont il ne reste plus que le souvenir Larramendi a composé le premier vocabulaire castillan, basque et latin. La déplorable méthode qu’il emploie avec ses erreurs comparatives ente le castillan et l’euskarien, il l’applique sans façon à toutes les langues de la terre. Il feuillette un dictionnaire italien : je vais mettre ici, dit-il naïvement, les mots d’origine basque que j’ai recueillis dans une lecture faite rapidement, à la hâte, on ne peut plus vite *de corrida*.(Chaho dixit)

(...) L’euskarien quoique merveilleusement primitif, n’est point cet idiome introuvable d’où toutes les autres langues seraient sorties (op.cit.27.o.)

Gero idazten du etimologia faltsuekin eta hitz berriekin Larramendik denbora galdu duela espainol irain egileei erantzuten.

Chahok zehatzago jarraitzen du eta itzultzen dut :

Filologo kantabriarrak ez dira besteak baino gutxiago bereizle eta arauzale izan: denetan euskara baizik ez baitute ikusi; arintasun eta berotasun handiekin eta denetan ezarri digute: ez dugu erran nahi ezjakinez. Hizkuntzalarien errakuntza, duela ehun urte, Gipuzkoari eskainia Jesuita aita on batek argitaratu Larramendiren Hiru Mintzairerako Hiztegian zetzan iturri nagusia. urte (28 o.) (trad.tx.p.)

Nire ustez mania bat da euskararen iturriak edo jatorriak bilatzen dituztenen artean hitzak konparatzea, baina ez dago hain izaki aldakorragoa hitza baino, harrak batzuetan itxuraz tximeletak berdina ematen baititu, ustekabea, baina izaki horiek ez dira arrautza berdinetik jalgi. Urrunenik joan dena euskara munduko mintzaira guztiekin berdinkatzean Löppelman etimologia egile nazia izan da, hitz bat bere esangura konkretuan Afrikar azpi hizkuntza batetik dator eta erran nahi abstraktuan europar hizkuntza zibilizatu batetik hartua.

Hiztegi bat abiatzen duenak, maiz, besteen ekarpen onak eta txarrak aipatzen ditu, bere metodoaren argitzeko. Chaho berak Darrigolen goraiapamena egiten badu hegoaldeko jakintsuak direla-eta zorrotza da :

Mais le malheur des auteurs espagnols est d’écrire toujours d’enthousiasme sur la langue basque, sans ordre, sans méthode et sans clarté ; défaut inséparable de toutes les écoles qui ont succédé à celle de Larramendi, de l’autre côté des Pyrénées.(43.o.)

Hiztegi horretan sintaxiaz eta morfosintaxiaz diona ez dut aipatuko salbu eta etimologia hazkaz latinetik etorri atzizki franko euskaratik datozela dionean. Chahok garaiko euskararen mugak ongi ikusten ditu :

Le point de départ historique et philologique que nous adoptons en commençant notre labeur de lexicographe, froissera, nous le savons, l'enthousiasme irréfléchi et la crédulité de quelques linguistes, qui ne sont pas tous des Basques, et qui attribuent à l'euskarien une suprématie imaginaire, une fécondité chimérique. (op.cit. 27.o.)

Urrunago hogeita hamalagarren orrialdean idazten du eta itzultzen dut :

Historia orokorraren ez jakintasun batek gure menditar filologoek okerretan beren eragina izan dute, ezen aberri zaletasun burubero prisma baten artetik so eginez giza hizkuntza mota guztietan euskara ezagutu baitute (Op. 34. o.)

Larramendik asmatu hitzez

Larramendiren kritikan oso argia izan da Chahok jesuitak asmatu hitzei buruz, honela dio:

Hitz berri horiek edozein idazlek bere liburua herrikoia izan ustez bere liburu batean sar litzake: ez dakit noraino daukan eskubidea hiztegi batean sartzeko, nazioaren gustu oneko eta erabilerak aipatzen genuen hitza herritar izateko eskubidea.

Lehen kritika bat egiten dio Zodiakoaren izar multzoak izendatzean izar erabiltzen duela izarrek behar lukeen lekuan; halaber Osaz minor *artz txiki* izena ematen duenean ez baita izarra txiki hartza baita hala. Hitz berriak direla-eta Chahok aitortzen du batzuk aski ongi antolatuak direla, baina besteak ilunago, ezta ez ulerterraza: *atzempea* "subjontif", *bapestantza* "sinecdoque, *askijakilea*", "philologue" eta honela idazten du:

"Garbizaleek esan dezakete hau mordoiloa egitea dela, ez hizkuntzaren aberastea: batzuetan gu ere aburu berdinekoak izan gitezke." (29.o.)

Nire ustez, eta hori ez du Chahok aztert, u aitortu behar da hitza nahiera egina dela, arbitrarioa: zergatik erraiten dugun buru eta ez *duru*, edo *kuru* edo *luru* edo *nuru*? Baina hitz berriak egitean beste biren esangurak eta ñabardurek hitza ezin onartua egiten dute eta Chahok idatzi zuen:

Badira Larramendiren hiztegian agertzen diren hitzak guk ezin onar genitzakeenak (29.o.)(trad.tx.p.)

Adibidetzat Chahorentzat *abreunde* "hécatombe" esateko ez da batere egokia; halaber *aizetsu* „pneumatique“ adierazteko. Eta kezkarik gabe herritarren gustu oneko eta erabilerak baztertuko dituela dio. Ez du horregatik ukatzen Chahok hitz berrien beharra badela eta hasieratik hizkuntza guztietan mintzatzaileek eta idazleek sortzen dituztela:

"Egin behar den lehen gauza estudiatzen den hizkuntzaren lehen sortzaileen lekuan jarri baita hitz bakoitza asmatu duten ahozko inprobisatzaile asmatzaileak ere (35.o.)

Hitzen sortzeko ahal hori, egoera eta lanen arabera, edozeinek halabeharrez sor ditzake idazten du Chahok.

Larramendiren etimologiez

Larramendiren etimologiekin sartzan zaigu Chahok. Gu ere, ideologia, edo aurreiritziekin zerbait frogatu nahi eta badakigu etimologian, maiz, ipar orratzik gabe gabiltzalako, etimonen itsasoan aingura galtzen dugula. Luis Mitxelenak behin esan zidan bere etimologiaren gutxienik erdiak okerrak izan zirela. Eta Voltairek hobeki idatzi zuen etimologia eta konparaketa egilek ez dituztela ez bokalak eta

askotan kontsonanteak ere kontutan hartzen: kasu on bat daukagu tesi batean “ikerlariak” Ustaritzen erabiltzen den gaskoi hitza basahate errateko, *gita*, *fil* mongolieraz hitzarekin berdintzen duenean.

Orain Larramendiren adibide batzuk: *artaleta* hitza (frantsesez tarteletta, hatelette) arto-talo hitzetik datorrela dio, baina latinezko *torta* eratorria ahaztu zaio; denbora berean Chahok gaineratzen du nola grezierazko *artos* ez dela ez garia, ez eta artoa, baina ogia, opila hots ustekabeko antza baldin badute ere. *Escarcela* fr.escarcelle, italieraz *scarsella*: hitzarekin jostatzen gaitu, Larramendik euskal etimologia oraindik bitxiagoa ematen baitio istarcellua “izter gehi *arcellua*, izterreko moltsa. Hungariar estiloko txaketa herri gehienetan *ungarina* izan da, baina Larramendik dio euskarazko *on* eta *arin* hitzetik datorrela; halaber gaztelaniazko *esqueleto*, eskele hitzetik datorrela idazten du, eskean dabilena mehea delako. Herrien izendatzeko eta santu batzuekin *done* edo *don* aski erabili da latinezko *dominus* hitzetik hartua, baina Larramendik dio alderantziz gaztelaniak Don euskaratik hartu duela Donostia , Dona Maria eta beste esaten baitugu. Tartean Chahok Doni Yuane eta Done Jaune aipatzen dituen Donibaneren forma zaharra ematen du. Piarres Adame Elizanbururen lumapean Dona Joanera badoa. Chaho saiatzen da Donostiaren jatorria ikusten San ordez Don erabiltzen delako eta Sebastian Astia/Ostia laburtzen.

Larramendik etimologia zale askoren gisa hitz bat bitan zatitzen du, arabierazko artikulua *al* eta euskarazko (sic) *cate*. Chahok alcalde/ alkatea arabierazko Alqadi hitza dela epaile esan nahiarekin (Ipar Afrikan tx.p. dixit Alkadi notarioa eta Alkaid auzapeza bereizten dira). Bego bakean *herrada* edo *ferreta* hitzen etimologia, eta gaztelaniazko *camino* euskarazko kamino hitzetik horra dela.

Larramendi euskaraz erdirakoia eta gazteleraizko hiztegi baten morroin

Egiten dion kritika nagusia oraingo euskara batuaren erabilerari egin geniezaioke, alegia erdiko euskarari emana dela mendebaldekoak eta ekialdekoak bazterturik, hala milaka hitz kanpoan utzi dituela:

“Sous ce rapport il y’a dans le dictionnaire de Larramendi une lacune immense. Les trois dialectes vasco-navarrais et le dialecte biscayen lui-même ne figurent que pour une minime part dans ce dictionnaire.(41.o.)

Nafar-lapurtera dialektoaz berdin erran genezake eta zuberotarrek ez badugu erabili, mintzaira horretan zuberotar hiztegia eta zubereraren gramatika bazter utzi direlako izan da.

(...) En y joignant les mots des autres dialectes, que Larramendi négligea, il se trouve que l’on peut compter par quinze et vingt mille les mots qui manquent à son dictionnaire (41.o.)

Luzaro azaltzen du nola Larramendirena gaztelaniazko hiztegi baten itzulpena izanki, gaztelera hizkuntza analitikoa izanki hitz eratorriak eta termino sintetikoak, euskararen aberastasun direnak, baztertu dituela. Noiz behinka, Chahok aitortzen du euskarak gazteleraizko eta gaskoierazko hitzak mailegatu dituela, baina ezin dugu jarraitu besteei egotzi akatsean erortzen denean, alegia gure hizkuntza antzinako Italian mintzatu omen dela eta euskarak latinari eman diola

VII. kapituluuan : Les cantabrismes du latin

Hasieran zerbait onargarri dio: giza ahoskera mugatua izanki silaben kopurua milioika izanik ere batzuk ustekabeen eta adierari kasurik egin gabe, elkarren antza eduki lezaketela eta gaineratzen du :« Le linguiste qui déforme les mots, qui les allonge, les raccourcit ou les torture contrairement au génie grammatical des idiomes que l'on met en parallèle n'est qu'un étymologiste barbare. »

Eta hori idatzi arren honela idazten du

«Revenant aux emprunts que le latin fit à l'euskarien de l'Italie primitive, et après avoir bien fixé la valeur des terminatives euskariennes *tu, te*, nous dirons que le *te* exprimant pluralité, concourt à former une série nombreuse d'appellatifs latins.(24.o.)

Latinaren galerak aipatzen ditu idatziz adibidez latin zaharreen euskaratik hartu *tas,/a,es, o* bilakatuko direla deklinatzean

Angustia, lehen , Angustitas

Concordia « « « Concorditas

Delirio « « « « Deliritas

Opulentia « « « «Opulentitas

Eta honela idazten du:

« Latin atzizkien akatsa da, izen mota guztiei ez direla egokitzen, euskaraz eta hizkuntza sintetikoetan gertatzen den bezala, non eta hitz erroak ez duen atzizkiaren erran nahiarekin kontraesanik. Urrunago ikusiko dugu *goa, keria* zein izen motei euskarak behartzen dien *tas-un* eta *tarz-un* atzizkien lekuan. Euskara, hitzak daukan adierari lotua da, atzizki bakoitzak moral adiera bat ematen dio; hori ez da ez latinean, ez gazteleran ez eta frantsesean gertatzen.

Euskarak latinaren gainean eduki duen eraginarekin jarraitzen du Chahok eta dio euskarazko *tas-un* atzizkiak genitiboarekin latinez *-tas* eman duela, frantsesez *té*, gazteleraz *dad*. Eta atzizki horiek euskararen barrenean nondik datozen ez du dudatzen aditzetik jiten direla, nafarrerazko *du*, gipuzkerazko *deu* eta bizkaierazko *dau* eta euskalki guztietan *da*.

Nahiz ez den latinaren itsasoan murgildu eta ito nahi, filosofia, erlijio eta historia aipamen luzeak tartekatuz euskararen bidez latin hitzak ulertu nahi ditu. Italia, euskarazko *it/idi* hitzetik letorke nahiz fonetikan idatzi duen euskal hitz baten erdian « d » bat ezin dela aurkitu. Beste kontraesan handiagoak idatziko ditu. Latinezko *silens* aztertzen du eta inork ez dakialako zer den *sil-* hori euskarazko *itz-il/izil* hitzak emana dela emana dela, *sil-ens* hitzik gabe erran nahi luke.. Horrela proto euskara mota bati *euskarien italique* izena ematen dio Europako gure hego hizkuntza aldiz gure euskara *euskarien hispanique* da eta hitz erabilera bitxi honekin leku batean zuberotar hitzak aipatuz idazten du « les espagnols disent uhaitz, uharri, uhain, uhadera .

VI Origine et filiation du basque.

Sanskrito eta latinarekin sartu baino lehen aski zintzoki euskararekin fonetika oso desberdinak dituztela: sanskritoaren alderantziz hitzen azkenean edo deklinabidetan *f, g, dj, bh, th, dhv, sh, sz, h*, ezin direla aurkitu euskaraz halaber « *m* » latinaren deklinabidean, baita sanskritoren hitz askotan agertzen dena: adibidetzat *Bhagavād Gītā* bertso batean hamar hitzetan *m* agertzen da hitzen azkenean.

Ongi eta luzaz Chahok sanskritoa eta latina kidetzen ditu, baina euskara sanskritoa baino lehen Hindustan herrian mintzatu dela frogatzeko, *euskarien hindustani* bat asmatzen du, sanskritoari hitzak eman dizkionak.

Idea hori abia puntu bezala ezen *hamabat izateko ordez - *hameka/hamaika* zenbakia dugu -*eka* hitza sanskritoz « bat » da. Gorago ikusi bezala, euskarak sanskritoari eta latinari eta ondokoei atzizki emankor bat eman omen dio latinari -tas, -tasun eta -tas. Ez luzatzeko adibide batzuk: bat malgutasuna adierazteko Iparraldean *mardotasuna* erraten da eta sanskritoz *murdutāma*. Sanskrito hitzak ez badira berdinak Chahok erran nahia kontutan hartuz euskaratik itzuli hitzak direla idazten du *parāmeshuāra* Jaungoikoaren itzulpena dela, nik dakidanez Oihenartek betegintzarre deitzen zuena esan nahi du eta budismoaren oinarrizko liburuetarik bat da. *Suriya* sanskritoz eguzkia da eta Chahok dio euskarazko *zuri* tik heldu dela baita biak « euskarazko « su » hitzetik, zoritxarrez sanskritoz suari « safed » esaten zaio eta honelako linguistika fikzioarekin onartu behar genuke gure arbasoak Indietan bizitu direla. Ez da harrigarri *Aitor* asmatu zuenarengandik horrelako kontraesanak gertatzea eta Larramendi baino urrunago joatea. Egipto ere agertzen da tarteka euskaldunak zibilizazio handien iturri garelako besteek errepikatuko dute hala nola Harst Estraburgoko erromanistak Mikenako eta Greziako zibilizazioa euskaldunengandik datozela.

Azken hitzez, Chaho ezin dugu osoki baztertu, alde batetik bere garaiko gizona delako, baina euskara munduko esperanto gisa izateko balentria baztertzen baitu eta erdarakada franko ez baztertzen. Halere, euskarak erakusten duen gramatika aberatsa ikerlariak ezin zuten onartu artzain kultura batek eman lezakeenik eta desagertu herri (Atlantida) edo Chahoren gisa hiru hizkuntza asmatuz Italiar euskara, Indiar euskara eta Hispaniar euskara.

Bere garaian, Larramendiz kanpo ez baitzen hiztegiarik berak argitaratua izateko zortea izan zuen, baina akats handiena da ez duela aitortzen zein idazleengandik, zein euskalkietarik hartu dituen termainuak. Hiztegia sartzen bada, latinetik asko hartu dugula aitortzen du, baina sarritan gaskoieraren bitartez mailegatu ditugula ez du aipatzen.

Behin betiko hiztegia aldakorra dela eta ezin dela erabili urrungo hizkuntzekin kidezeko gogoan sartu behar zaigu. Amateur asko eta erdi aditu batzuen gure hizkuntza uralo altaikoekin, kaukasikoekin, hititerarekin, mizenierarekin, piktoerarekin, malagasierarekin, ketxoarekin erkatzen ibili gara, noizbait nondik arraio etorri den gure mintzaira bitxia. Esan dut.

Baionan, 2011ko abenduaren 16an
Txomin Peillen